

Kult św. Stanisława w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Warszawie

Problematyka kultów świętych i ich roli w życiu średniowiecznej Polski od dawna budzi zainteresowanie badaczy, co zaowocowało imponującą liczbą opracowań poświęconych różnym aspektom tego zagadnienia. Jednym z problemów wielokrotnie już poruszanych w literaturze przedmiotu jest także popularność poszczególnych patronów i zasięg ich kultu w konkretnych regionach i kręgach społecznych¹. Z oczywistych powodów do zagadnień budzących żywe zainteresowanie historyków należy kult św. Stanisława, jednego z najważniejszych patronów Królestwa Polskiego. Studia nad postacią krakowskiego biskupa-męczennika zintensyfikowały również najpierw 900-setna rocznica jego męczeństwa², a później – 750-lecie kanonizacji³. Badania koncentrowały się z jednej strony na samej „sprawie św. Stanisława” oraz genezie kultu⁴, z drugiej – coraz więcej uwagi poświęcano jego rozwojowi, także w okresie późnego średniowiecza⁵. W większości tych prac Mazowsze

¹ Np. P. Pieńkowska-Wiederkehr, *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych*, w: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, red. R. Michałowski, Warszawa 2011, s. 149–374; M. Starnawska, *Kult św. Piotra w Polsce średniowiecznej na tle europejskim*, „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski” 6, 2011, s. 25–35.

² Z okazji tej rocznicy wydany został specjalny tom „Analecta Cracoviensia” (t. 11, 1979) zawierający edycję najważniejszych źródeł oraz artykuły poświęcone różnym aspektom życia, męczeństwa i kultu św. Stanisława.

³ M.in. G. Labuda, *Święty Stanisław: biskup krakowski, patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji*, Poznań 2000; *Kult św. Stanisława na Śląsku (1253–2003)*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 2004; *Św. Stanisław w życiu Kościoła w Polsce. 750-lecie kanonizacji*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków-Skałka 2003.

⁴ Por. I. Skierska, „Sabbatha sanctifices”. *Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008, s. 149. Tam wcześniejsza literatura przedmiotu.

⁵ M.in. Z. Piech, *Przeszłość zobrażowana: święci patroni i władcy*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 2, red. H. Manikowska, Warszawa 2018, s. 67–118, tam także wcześniejsza literatura przedmiotu. Por. też J. Rajman, *Przedkanonizacyjny kult św. Stanisława biskupa*, „Nasza Przeszłość” 80, 1993, s. 5–9.

wspominane jest jednak tylko marginesowo, chociaż nie ulega wątpliwości, że św. Stanisław był na tym terenie znany i czczony.

W artykule zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytanie o zasięg i charakter kultu św. Stanisława w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Starej Warszawie. Niniejsze badania oparto przede wszystkim o materiał źródłowy proveniencji miejskiej, księgi rady i ławy z lat 1427–1535 oraz dokumenty wystawione w tym okresie przez władze miasta⁶. Źródła te w interesujący sposób uzupełniają dotychczasową wiedzę na temat kultu krakowskiego biskupa w środowisku miejskim Mazowsza, przez większość badanego okresu pozostającego poza granicami Królestwa Polskiego. Zrekonstruowany obraz dotyczy w największym stopniu przedstawicieli miejskich elit, niemniej jednak można podjąć próbę odpowiedzi na pytania związane z recepcją kultu św. Stanisława także przez innych członków miejskiej wspólnoty.

W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że kult św. Stanisława dotarł na Mazowsze wkrótce po jego kanonizacji w 1253 r. Świadcstwo tego stanowią wezwania kościołów znajdujących się zarówno na terenie diecezji poznańskiej – świątynie w Błoniu (przed 1257 r.), Luszynie (druga połowa XIII w.), Lewinie (przed 1302 r.)⁷, jak i plockiej – w Drobinie (pierwsza wzmianka 1333 r.), Będziszawie (1350 r.), Sieluniu (1387 r.)⁸. Ważnym ośrodkiem kultu świętego biskupa krakowskiego na terenie południowego Mazowsza był noszący jego wezwanie kościół dominikanów w Warce, ufundowany w 1255 r.⁹ W następnych stuleciach rozwojowi kultu św. Stanisława – którego przejawem były wezwania kolejnych kościołów¹⁰ oraz liczne pielgrzymki Mazowszan na Skalkę¹¹ – sprzyjały kontakty z Małopolską, m.in. gospodarcze, choćby ze

⁶ Najstarsze księgi warszawskie zostały opublikowane: *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga nr 525 z lat 1427–1453*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916; *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1: 1447–1527, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963. Księgi ławnicze z lat 1453–1535 są przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD), Księgi miejskie Stara Warszawa (dalej: SW), sygn. 527, 528, 529, 530 i są obecnie przedmiotem edycji finansowanej w ramach grantu NPRH 11 H 13 0176 82.

⁷ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964, s. 508, 516, 530.

⁸ K. Pacuski, *Parafie diecezji plockiej od XI–XVI wieku*, „Notatki Płockie” 41–1/166, 1996, s. 5.

⁹ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytucją i genealogią książąt*, Kraków 2012, s. 237; A. Szoplik, *Działalność zakonów żebrzących na Mazowszu i Kujawach w XV w.*, „Rocznik Mazowiecki” 8, 1984, s. 191–215.

¹⁰ Np. Kałuszyn (lata 1447–1472), Niwiska (przed 1480 r.), J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska...*, s. 546, 549; Stanisławów (por. przyp. 17). Okres następujący bezpośrednio po inkorporacji Mazowsza przynosi kolejny wzrost popularności kultu św. Stanisława na całym Mazowszu, czego świadectwem są m.in. nowe wezwania kościołów parafialnych, np. w Białaszewie (1533 r.), Postoliskach (1533 r.), Sienicy (1528 r.) czy Babsku (przed 1540 r.). W. Rozynkowski, *Św. Stanisław, patron kościołów parafialnych w Polsce*, w: *Święty Stanisław w życiu Kościoła...*, s. 322–324; J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska...*, s. 528.

¹¹ G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI wieku)*, Warszawa 1998, s. 180–181, 355.

względem na rolę jarmarków rozpoczynających się 8 maja w Krakowie. Jednak ważniejszą chyba rolę w tym zakresie odgrywały studia podejmowane przez mieszkańców Mazowsza na uniwersytecie w Krakowie i wykorzystywanie zdobytej tam wiedzy i doświadczeń w pracy duszpasterskiej w rodzimym środowisku.

Nie można też nie doceniać roli, jaką w propagowaniu kultu św. Stanisława pełniły dwory: zarówno polski dwór królewski¹², jak i dwór mazowiecki. Od drugiej połowy XV w. kult krakowskiego biskupa był bardzo istotnym elementem pobożności władców księstwa mazowieckiego. Dowodem szczególnej czci wobec tego patrona, żywionej przez Konrada III Rudego (około 1447–1503), było wezwanie kaplicy w Osiecku, ulubionym dworze mazowieckiego księcia. Nie bez znaczenia dla rozwoju kultu św. Stanisława na mazowieckim dworze były też dwa kolejne małżeństwa księcia z córkami mieszczan krakowskich. Z kolei wpływ na religijność trzeciej żony Konrada, Anny Radziwiłłówny, miało upowszechnienie się w drugiej połowie XV w. kultu św. Stanisława na Litwie, skąd pochodziła¹³. Charakterystyczne jest także przywiązanie księcia Konrada do imienia Stanisław, które otrzymał w 1501 r. jego pierwszy legalny potomek płci męskiej¹⁴. To samo imię nosił również najstarszy z nieślubnych synów Konrada III Rudego, urodzony w latach osiemdziesiątych XV w.¹⁵ Z oczywistych względów kult krakowskiego biskupa odgrywał ważną rolę w działaniach młodego księcia Stanisława, który po śmierci ojca wraz z bratem Januszem sprawował rządy na Mazowszu¹⁶. Najbardziej spektakularnym tego przykładem jest lokacja nowego ośrodka miejskiego, który otrzymał nazwę Stanisławów, z kościołem parafialnym pod wezwaniem świętych Stanisława i Jana Chrzciciela¹⁷. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że przykład dworu książęcego wpływał na pobożność jego poddanych, zwłaszcza przedstawicieli miejskich elit blisko związanych z dworem.

W analizowanym okresie Warszawa, podobnie jak całe południowe Mazowsze, wchodziła w skład diecezji poznańskiej. Od 1398 r., z woli księcia Janusza I, pełniła rolę stolicy archidiaconatu, a zatem centrum administracji kościelnej i kultu dla stosunkowo pokaźnego obszaru¹⁸. W XV w. na topografię sakralną Starej Warszawy składało się kilka świątyń, z których na pierwszym

¹² Z. Piech, *Przeszłość zobrazowana...*, passim.

¹³ J. Grabowski, *Dynastia Piastów...*, s. 238, 480–485.

¹⁴ Ibid., s. 506.

¹⁵ Ibid., s. 493–495.

¹⁶ W czasie małoletności książąt opiekę nad nimi sprawowała matka, Anna Radziwiłłówna, ibid., s. 195.

¹⁷ J. Twarowska, *Stanisławów: z dziejów rozkwitu i upadku miasta*, „Rocznik Mazowiecki” 6, 1976, s. 226–231. *Notabene* dochody z tej wsi stanowiły uposażenie ołtarza w kaplicy św. Stanisława w warszawskiej kolegiacie. Por. przyp. 24.

¹⁸ J. Wysocki, *Organizacja kościelna Warszawy w XIV i XV w.*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2 (Studia Warszawskie, 19), Warszawa 1975, s. 239–241; T. Jurek, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018, s. 230–233.

miejsu wypada wymienić kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela. Na przełomie XIV i XV w. stał się on siedzibą kapituły, a w 1416 r. utworzono tu *collegium vicariorum*¹⁹. Ponadto istniały klasztory: wewnątrz murów miejskich augustianów²⁰, a poza murami – kanoników regularnych przy kościele św. Jerzego²¹ oraz bernardynów z kościołem św. Anny²². Obraz ten trzeba jeszcze uzupełnić o kościół parafialny lokowanej na początku XV w. Nowej Warszawy, pod wezwaniem Nawiedzenia NMP²³.

Miejsce szczególnego kultu św. Stanisława Stara Warszawa uzyskała w drugiej połowie XV w., kiedy powstała kaplica pod jego wezwaniem, znajdująca się w kolegiacie św. Jana Chrzciciela, ulokowana jako pierwsza po lewej stronie, licząc od wejścia głównego. Jej erekcja miała miejsce w 1489 r., a podstawę materialną fundacji miały stanowić dochody z książęcej wsi Ciszek (Cisek, Ciszec)²⁴. W świadomości mieszczan warszawskich kaplica była łączona z osobą wielokrotnego rajcy i burmistrza Baltazara Burcholczera. Nazwy *capella Balczerowka* i *capella Bucholcerowska* funkcjonowały zarówno w dokumentach prywatnych, jak i oficjalnych²⁵. Wiadomości na temat kaplicy, którymi dysponują obecni badacze, są bardzo skromne i czasami dosyć sprzeczne. W dziewiętnastowiecznym opisie kościołów warszawskich sporządzonym przez Józefa Łukaszewicza znalazła się lakoniczna informacja, że erekcji ufundowanej przez Burcholczera kaplicy dokonał biskup poznański Jan Lubrański. Kaplica miała wówczas nosić wezwanie świętych Stanisława, Michała, Sebastiana, Marcina, Dziesięciu Tysięcy Dziewic, Katarzyny i Barbary, natomiast dopiero później zaczęto określać ją jako kaplicę św. Stanisława²⁶. Łukaszewicz opierał

¹⁹ Ibid., s. 243–244. O okolicznościach przeniesienia kapituły z Czerska do Warszawy szczegółowo W. Kwiatkowski. *Powstanie Kapituły św. Jana przy Zamku XX. Mazowieckich w Warszawie. Z dziejów Kościoła na Mazowszu*, Warszawa 1938.

²⁰ Z. Kratochwil, *Augustianie w Warszawie (1356–1864)*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 7, 1994, s. 191–216.

²¹ M. Stawski, *Prepozytura czerwińskiego opactwa kanoników regularnych p.w. św. Jerzego w Warszawie*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 401–406.

²² W. E. Murawiec, *Bernardyni warszawscy: dzieje klasztoru św. Anny w Warszawie, 1454–1864*, Kraków 1973.

²³ J. Wysocki, *Organizacja kościelna...*, s. 244–245.

²⁴ J. Twarowska, *Stanisławów...*, s. 226–227; L. Królik, *Kapituła kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Warszawa 1990, s. 166–167.

²⁵ Testament Stanisława Tarnowskiego, AGAD, Księgi miejskie Warszawa Ekonomiczne, sygn. 1223/11 (1521 r.); *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, nr 1435 (1521 r.). Podobnie było w okresie późniejszym, A. Dunin-Wąsowicz, *Rejestr poboru od duchowieństwa archidiaconatu warszawskiego w 1561 r.*, w: *Warszawa XVI–XVII w.*, z. 2 (Studia Warszawskie, 24), Warszawa 1977, s. 110. W XVIII w. kaplica była określana jako „capella haec olim Bucholcerowska ad praesens Gizinska dicta”, ze względu na datujący się od XVII w. patronat rodziny Gizów, L. Królik, *Kapituła kolegiacka...*, s. 166.

²⁶ J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej dyecezyi poznańskiej*, t. 3, Poznań 1863, s. 7.

się na źródłach siedemnastowiecznych, które wszakże wspominały o dotyczącym kaplicy dokumencie (akcie erekcyjnym?) z 1489 r., podczas gdy Lubrański został biskupem poznańskim w 1497 r.²⁷ Z kolei zgodnie z zapisem w aktach warszawskiej kolegiaty w 1489 r. jego poprzednik Uriel Górka erygował kaplicę pod wezwaniem NMP, św. Mikołaja i Katarzyny, ufundowaną dzięki darowiźnie kanonika warszawskiego Piotra z Gołębi²⁸. O tej kaplicy nie wspominają wizytacje z późniejszego okresu²⁹. Niezależnie jednak od tych nieścisłości zaangażowanie przedstawicieli elit mieszczańskich Starej Warszawy w uświetnianie i upowszechnianie kultu św. Stanisława nie ulega wątpliwości. Zwłaszcza że fundacja Burcholczera nie była odosobniona, np. na początku lat trzydziestych XVI w. ołtarz w kolegiacie warszawskiej pod wezwaniem NMP, św. Stanisława i św. Anny ufundowała Małgorzata Stańczykowa, wdowa po rajcy Stanisławie Stańczyku³⁰.

Znamienny jest także zapis na rzecz kaplicy św. Stanisława znajdujący się w akcie ostatniej woli sporządzonym przez Stanisława Tarnowskiego, przybysza do Warszawy, związanego z Burcholczere interesami i prawdopodobnie także więzami rodzinnymi. Testator wybrał kaplicę św. Stanisława jako miejsce pochówku, ufundował w niej ołtarz i podarował narzutę (*lodix*) oraz *jermark de axamento*³¹. Niewiele ponad miesiąc po wydaniu tych dyspozycji egzekutorzy testamentu, przedstawiciele warszawskiej elity miejskiej: burmistrz Mikołaj Kazub i dwaj rajcy Michał Filipowicz i Mikołaj Baryczka, zięciowie Burcholczera, pożyczili zapisane przez Tarnowskiego 20 grzywien mieszczaninowi Janowi Szelidze, który miał je spłacać w rocznych ratach *capelle s. Stanislai Balczerowska*³². Z XV i drugiej połowy XVI w. zachowały się tylko nieliczne testamenty mieszczan warszawskich³³. Trudno zatem stwierdzić, jak liczne były zapisy pobożne na rzecz kaplicy św. Stanisława. Jest jednak oczywiste, że dla kręgu towarzysko-rodzinnego Burcholczarów i związanych z nim rodzin patrycjuszowskich kaplica stanowiła miejsce ważne i otaczane szczególną opieką.

Jedynie w sferze hipotez może pozostawać odpowiedź na pytanie, czy na terenie warszawskich świątyń były przechowywane relikwie św. Stanisława. Stara Warszawa uznawana jest za miejsce bardzo ubogie pod względem

²⁷ L. Hajdukiewicz, *Lubrański Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973, s. 81–84.

²⁸ *Acta ecclesiae collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, w: *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 6, Kraków 1897–1926, s. 26, nr 82.

²⁹ L. Królik, *Kapituła kolegiacka...*, s. 122–124.

³⁰ *Ibid.*, s. 231.

³¹ AGAD, Księgi miejskie Warszawa Ekonomiczne, sygn. 1223/11 (1521 r.). Por. M. Gołąb, *Testament Stanisława Tarnowskiego, pisarza żup wielickich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 59, 2011, 2/3, s. 304–312.

³² *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, nr 1435.

³³ Por. *Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog*, red. A. Bar-toszewicz, A. Karpiński, K. Warda, Warszawa 2010, nr 1–31.